

RỒNG, MỘT BIỂU TƯỢNG SIÊU LINH CỦA NGƯỜI VIỆT

T.S. TRIỆU THẾ HÙNG*

Rhàn tản ngày xuân Nhâm Thìn để nghĩ về hình tượng rồng thiêng gắn liền với đời sống văn hóa, văn nghệ của người Việt từ hàng ngàn năm nay, nó có vị trí đặc biệt và hằng xuyên trong nghệ thuật truyền thống, đã trở thành biểu tượng văn hóa linh thiêng được dân gian coi là gắn liền với nguồn gốc ra đời của dân tộc - truyền thuyết "Con Rồng cháu Tiên", trong đó, Rồng là biểu tượng của yếu tố dương, của cha trời, là sức mạnh "tầng trên" mang lại ấm no, hạnh phúc cho cư dân nông nghiệp bằng việc làm mưa thuận, gió hòa... Thời nay, rồng vẫn là một hình tượng siêu linh, tượng trưng cho hào khí vươn lên của dân tộc.

Khởi nguyên từ một linh vật có tính chất huyền thoại, con rồng được sinh ra bởi tư duy liên tưởng chứ không phải là con vật có trong thực tế. Hình tượng của rồng được gắn ghép bằng nhiều bộ phận đặc sắc từ những con vật trong đời sống hàng ngày, được sáng tạo bằng cảm quan thẩm mỹ riêng của mỗi dân tộc. Có ý kiến cho rằng, khởi đầu, con rồng được sinh ra ở vùng Trung cận Đông, từ đó lan tỏa ra khắp thế giới. Khi đi lên vùng đồng cỏ ở châu Âu, nó thường gắn với sự rui ro, tàn ác, về phương Nam và phương Đông thì con rồng lại được gán với ý nghĩa tốt đẹp trong tâm thức của cư dân nông nghiệp. Hình ảnh rồng được thuần hơn và hội nhập với thiên nhiên, tượng trưng cho nguồn sinh lực vô biên ở tầng trên, được gửi gắm ước vọng mang lại hạnh phúc cho con người.

Truyền thuyết Lạc Long Quân và Âu Cơ đã chứng minh con rồng đến với tâm thức người Việt

* Phó Vụ trưởng, Vụ Văn hóa, Giáo dục, Thanh niên, Thiếu niên và Nhi đồng của Văn phòng Quốc hội

từ thời xa xưa. Câu chuyện này được chép trong *Lĩnh Nam chích quái* và cả trong bộ chính sử *Đại Việt sử ký toàn thư*. Cho đến nay, dấu tích văn hóa phi vật thể và vật thể về huyền thoại Lạc Long Quân - Âu Cơ, về Rồng - Tiên còn khá phong phú và đậm đặc ở các tỉnh Phú Thọ, Vinh Phúc... Theo những tài liệu trên các di vật mà chúng tôi có được, đến thế kỷ V - VI thì con rồng mới xuất hiện hình hài ở Việt Nam. Nhưng ngay từ thời nguyên thủy, trên đồ đồng có những hình cá sấu, mà một số nhà khảo cổ học gọi là con giao long. Tên gọi này do người đời nay gán ghép chứ không phải của người Việt xưa. Vì vậy, cá sấu có phải là nguồn gốc của rồng không - điều đó còn nhiều tồn nghi, cần phải xem xét.

Với nền nông nghiệp lúa nước, người Việt quen sử dụng nguồn nước tại chỗ, như ở đầm, ao, hồ... nên nước mưa là một nhu cầu rất quan trọng với đời sống. Ở một lớp ý nghĩa khác, rồng được người Việt coi là vị thần linh cai quản việc làm mưa ở bốn phương trời; tưới nhuận xuống hạ giới, tạo cho mọi vật sinh sôi, nảy nở. Vì vậy, ở các di sản văn hóa Việt nói riêng và phương Đông nói chung, hình ảnh rồng tượng trưng cho mây và bầu trời. Rồng là hóa thân của sức mạnh siêu nhiên, thiêng liêng, huyền bí, được tôn thờ với tất cả lòng biết ơn, cầu mong lẫn nỗi sợ hãi. Trong tâm thức của người Việt xưa, rồng là một loài thiêng ngự ở tầng trên hoặc vẫy vùng nơi sông nước mênh mang, có quyền năng biến hóa vô biên, như làm ra sấm chớp, mây mưa... Chính vì vậy mà hình tượng rồng mang đến khát vọng về mưa thuận, gió hòa, mùa màng tốt tươi cho dân cư có được cuộc sống bình an, no đủ, không bị bão lũ, thủy quái, tà ma gây họa.

Truyền thuyết kể rằng, một lần nước ta có giặc ngoại xâm, trời đã sai rồng mẹ mang đàn con xuống giúp đánh tan giặc, chỗ rồng mẹ hạ giới nay gọi là Hạ Long, nơi đàn con xuống là Bái Tử Long còn đuôi đàn rồng vẫy tung sóng trắng là Bạch Long Vĩ. Chính vì lẽ đó nên trong sách cổ thường nhắc đến rồng vàng xuất hiện như một điềm tốt và chữ "long/rồng" thường được dùng để đặt tên cho nhiều địa danh ở nước ta, như Hàm Rồng, Hàm Long, Thăng Long, Long Môn, Long Biên, Cửu Long... Rồng đã trở thành một hình ảnh rất đỗi gần gũi, gắn với các địa danh, vùng miền trải khắp đất nước.

Từ xưa, người phương Đông đã coi rồng là vật linh thiêng như việc sắp xếp Thìn - rồng đứng trong 12 con giáp của Tử vi học, Thanh long trong phong thủy, âm dương học. Trong đời sống sinh hoạt hàng ngày của người Việt, rồng rất gần gũi, ví dụ những trò chơi sinh động và vui tươi của trẻ em rất quen thuộc như rồng rắn lên mây, rồng mẹ, rồng con,...

Ở những lễ hội, người Việt sử dụng múa rồng như một thông điệp nhắn gửi với thần linh, với cha trời, mẹ đất là hãy nghe ước vọng của con người, mà vẫn vũ làm cho mưa thuận gió hòa để có được vụ mùa bội thu. Vì vậy, múa rồng được coi là điệu múa cầu sự no đủ, hạnh phúc. Như vậy, từ bao đời nay, rồng đã đi vào đời sống văn hóa tinh thần của người Việt một cách giản dị nhưng được tôn kính như một vị phúc thần mang lại những điều may mắn, tốt lành. Hình tượng con rồng là một biểu trưng đặc sắc của văn hóa Việt.

Trong nghệ thuật tạo hình, biểu tượng rồng gắn liền với tâm thức dân tộc, sự thay đổi về hình ảnh con rồng thể hiện dấu ấn triều đại, nó có thể là một "mặt ngữ" biểu hiện về đặc điểm chính trị, văn hóa, xã hội của từng thời kỳ trong lịch sử dân tộc. Với mỗi triều đại, hình ảnh rồng lại có sự biến hóa, một sắc thái riêng, nhưng vẫn mang đặc điểm tổng thể của thẩm mỹ Việt. Tạm coi như con rồng thời Hùng Vương còn gắn với nguyên mẫu con cá sấu, thì rồng thời Lý đã có sự biến đổi gắn với thân hình uốn lượn, uyển chuyển của rắn. Triều đại nhà Lý, đất nước mới thoát khỏi cảnh nghìn năm nô lệ. Việc dời đô từ Hoa Lư ra Thăng Long gắn liền với câu chuyện vua Lý Công Uẩn nhìn thấy rồng vàng bay lên. Huyền tích này được ghi rõ trong bộ *Đại Việt sử ký toàn thư*. Thăng Long có nghĩa là rồng đang bay lên. Con vật huyền thoại này là một linh

vật đứng đầu Tứ linh (long, ly, quy, phương) ở Việt Nam. Lấy biểu tượng rồng bay lên để đặt tên cho kinh thành là sự minh triết của ông cha ta với niềm tự hào sâu sắc, vừa gợi nhớ đến cội nguồn vẻ vang của giống nòi, vừa thể hiện hào khí hưng vượng của dân tộc, với một ý chí quyết tâm xây dựng một quốc gia độc lập tự chủ.

Ở thời Lý, hình tượng rồng được sử dụng rất nhiều trong các tác phẩm văn hóa - nghệ thuật. Đặc biệt do ảnh hưởng bởi sự hưng thịnh của Phật giáo ở thời kỳ này, nên trong trang trí kiến trúc và điêu khắc, rồng còn được lồng ghép với hình tượng lá đề, tạo ra những đồ án trang trí độc đáo nằm trong tổng thể hài hòa, giàu thẩm mỹ, như ở bệ đá chùa Phật Tích (Bắc Ninh), chùa Chương Sơn (Nam Định) và những di vật ở Hoàng thành Thăng Long. Theo Nhà nghiên cứu di sản văn hóa Trần Lâm Biền thì con rồng thời Lý có tạo hình rất đẹp, uốn thân rất mềm mại, từ khúc to đến nhỏ dần và kết thúc, tạo hình của con rồng thời này có mấy nguyên tắc mà khối phức tạp nhất là phần đầu, từ mép nó nẩy lên một răng nanh; không có sừng; không có tai; chỉ có một cái mào mà sống mào như cái vòi của con voi vươn lên và bao quanh cái mào ấy là hình lá với những vân xoắn biểu tượng của sấm chớp, đây là đặc điểm của thân mưa, tạo hình rồng thời kỳ này mang đậm của tư duy nông nghiệp.

Đến thời Trần, trong *Đại Việt sử ký toàn thư* có đoạn chép: Vua Nhân Tông nói "xăm rồng vào đùi để tỏ là không quên gốc". Đoạn sử này còn ghi rõ: "Hồi quốc sơ (tức đầu thời Trần), quân sĩ đều xăm hình rồng ở bụng, ở lưng và hai bắp đùi, gọi là thái long" (hoa văn rồng). Những khách buôn người Tống thấy dân Việt ta xăm hình rồng trên người, cho rằng thuồng luồng sợ hình rồng, nhờ gặp gió bão, thuyền đắm, thuồng luồng sẽ không dám phạm tới. Tư tưởng đó đã được thể hiện trên những di vật thời Trần, với hình ảnh con rồng được tạo hình mạnh mẽ, khoáng đạt, mang hào khí Đông A, đầu rồng uy nghi và đường bệ, chiếc mào lửa ngắn hơn, thân rồng tròn và cũng mập mạp, uốn khúc cuộn cuộn. Từ cuối thế kỷ XIV, con rồng đã rời khỏi kiến trúc cung đình để có mặt trong các kiến trúc dân dã, không những chỉ có trên điêu khắc đá và gốm mà còn xuất hiện trên điêu khắc gỗ ở chùa làng. Rồng cũng không chỉ có ở những vị trí trang nghiêm mà rồng còn có mặt ở các bậc thềm như ở chùa Phổ Minh (Nam Định)...

Rồng thời Lê sơ có lối tạo hình có phần theo mẫu của Trung Hoa như, rồng có mắt quý, miệng lang, sừng nai, tai thú, trán lạc đà, mũi sư tử, cổ rắn, vẩy cá chép, chân cá sấu, móng chim ưng... và đặc biệt rồng gắn với vua có 5 móng. Trên trán bia Vĩnh Lăng (Thanh Hóa), rồng/vua là thiên tử - con trời, nằm trong vòng tròn/bầu trời để cai quản mặt đất nên bao quanh vòng tròn ấy có một hình vuông, hình tượng cai quản thiên hạ, 5 móng rồng xòe ra rồi quặp lại, như để nắm lấy 5 phương. Tuy vậy, rồng thời kỳ này vẫn mang đặc điểm Việt hóa mạnh mẽ, thân uốn mềm mại, hài hòa, ẩn hiện trong vân xoắn, trong mây đao. Điều đó vừa giảm đi yếu tố khuôn mẫu từ Trung hoa, vừa có thiên hướng trở về với nghệ thuật tạo hình dân gian, nhẹ tính áp chế...

Thời Mạc và thời Lê - Trịnh, rồng là hoa tiết được trang trí từ hoàng cung đến công trình dân dã, với nhiều đồ án sáng tạo, bố cục phóng khoáng. Rồng được nhân cách hóa, đưa vào đời thường, sống chung với dân gian, như ở đình Tây Đằng, đình Chu Quyến (Hà Nội) với những mô típ rồng mẹ rồng con, ổ rồng, rồng đuổi bắt mồi, rồng trong cảnh lúa đôi... từ đề tài đến cách thể hiện đơn giản, dung dị, gần gũi với tâm thức người Việt.

Đến thời Nguyễn, hình tượng rồng mới đạt đến sự phong phú tối đa về đề tài, chất liệu và phương thức thể hiện, dù cho có nhiều rồng được thể hiện rất tùy tiện, có phần gai góc. Đề tài thể hiện về rồng trong bộ tứ linh (long, lân, quy, phượng) được sử dụng rất nhiều. Tạo hình rồng linh thiêng của thời này thì phải đầy đủ các đặc điểm "hào tinh tướng" từ 9 loài vật có thực, như thân rắn, vẩy cá chép, đầu lạc đà, sừng hươu, chân hổ, móng vuốt đại bàng, tai bò, mũi và bờm sư tử, đuôi gà trống. Và nếu hình ảnh rồng đề tượng trưng cho nhà vua thì thân phải có 71 vảy dương, 36 vảy âm, thân uốn 9 khúc (tức phải là số 9 hoặc bội số của 9 - con số lẻ - số dương cao nhất) đạt đến ngôi cửu ngũ tối thượng; chân dang rộng vững chắc và phải có 5 móng (số trung tâm trong các số lẻ). Nếu khác với yếu tố tạo hình quy định như vậy, thì hình ảnh rồng đó không phải là linh vật mà là những biến thể thường dùng tượng trưng cho hoàng tử, hoàng thân và quan lại, hay đơn giản chỉ dùng để trang trí như măng long, giao long, long mã... Trong nghệ thuật tạo hình, rồng thời Nguyễn được thể hiện trong các đề tài rất đa dạng, cừu long tranh châu, cừu long ẩn vân,

ngoài ra còn có rồng châu thành bạc, rồng đội bia, rồng đội mặt trời, có khi rồng được thể hiện cùng các con vật khác trong tứ linh, như rồng - phượng, rồng - lân hoặc có khi lại được trình bày chung trong cả nhóm tứ linh, long, lân, quy, phượng, rồng có sức mạnh vô biên, là biểu trưng cho năng lượng của đất trời, là con vật có vượng khí nhất trong phong thủy.

Độc đáo của nghệ thuật tạo hình thời này là bộ cửu đỉnh - vật biểu trưng cho sức mạnh, sự thành công và trường tồn của triều đại nhà Nguyễn. Hình ảnh con rồng được đúc nổi trên hàng cao nhất của cửu đỉnh. Ở các kiến trúc cung điện, đề tài rồng còn được thể hiện trong các biến thể về hình thức của cỏ cây hoa lá hay các con vật hóa rồng, như mai hóa rồng, trúc hóa rồng, liễu hóa rồng, cúc hóa rồng, cá chép hóa rồng. Rồng xuất hiện trong nghệ thuật tạo hình với nhiều hình ảnh quen thuộc, được nhiều người biết đến và yêu thích. Rồng được thể hiện ở nhiều tư thế: ẩn mình trong đám mây, rồng ngậm ngọc hoặc ngậm chữ thọ hay rồng châu mặt trời, châu hoa cúc, mỗi hình ảnh này lại mang một ý nghĩa khác nhau. Mỗi hình ảnh rồng là một sáng tạo thể hiện trí tưởng tượng phong phú, bay bổng gắn với tâm thức, khát vọng và ước mong của người dân Việt.

Đến nay, rồng vẫn xuất hiện trong các tác phẩm điêu khắc chạm trổ hay trong những bức tranh đá quý và đồ gia dụng. Ý nghĩa của hình tượng rồng có nhiều biến đổi, nó mang chức năng trang trí như một hoa văn đậm chất phương Đông trên nhiều chất liệu khác nhau, như gỗ, sơn mài, sơn thếp vàng bạc, ngọc, ngà, xương, đồ pháp lang, đồ gốm sứ, đồ dệt, thêu, trên các đồ thờ cúng, người ta cũng ít quan tâm nhiều đến các lớp ý nghĩa của rồng. Và, khi sử dụng thì hình ảnh con rồng cũng không phải khuôn mẫu theo quy chuẩn nhất định mà tùy vào sự phóng khoáng trong sáng tạo của nghệ nhân.

Tuy rằng, trong văn hóa - nghệ thuật đương đại, hình tượng rồng ít được chú ý đến giá trị "biểu tượng" như những thế kỷ trước, nhưng rồng mãi mãi là hình tượng đặc sắc của văn hóa Việt và được tôn vinh gắn với ý nghĩa tượng trưng cho hào khí vươn lên của dân tộc. Hình ảnh đất nước Việt Nam mãi mãi mang vóc dáng của con rồng thiêng vươn ra biển Đông.